

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО УЧНІВСЬКИХ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

Стаття присвячена питанням з'ясування методологічних підходів до виконання учнівських досліджень з історичного краєзнавства засобами історії повсякденності.

Ключові слова: принцип антропологізації, повсякденність, історія повсякденності, історичне краєзнавство, радянська повсякденність.

Статья посвящена вопросам выяснения методологических подходов к выполнению ученических исследований по историческому краеведению средствами истории повседневности.

Ключевые слова: принцип антропологизации, повседневность, история повседневности, историческое краеведение, советская повседневность.

Article is devoted to clarify the methodological aspects of the implementation of student research on historic study means the history of everyday life.

Keywords: principle anthropologized, everyday, everyday history, historical studies, Soviet everyday life.

Постановка проблеми. Загальні засади оновлення змісту шкільних курсів історії України сьогодні спираються на принцип антропологізації («олюднення») минулого, за яким передбачається, що точкою відліку в історичному пізнанні є ЛЮДИНА, особистість, суб'єктивність на рівні індивіда. В залежності від цього лейтмотивом викладу історії України у школі пропонується бачити не державу як абстрактну політичну й владну силу, а конкретні прояви буття суспільства. Автори «Концепції викладання історії України в школі (проект)» вважають, що таке переакцентування змісту шкільної історичної освіти, по-перше, наблизить учня до реального, а не ідеологічно сконструйованого минулого, а по-друге, сприятиме формуванню позитивної самооцінки власної нації, а отже, прищеплюватиме почуття певності і стабільності щодо її майбутнього [7, с.12]. Аналіз сучасних навчальних програм та українських підручників з історії, створених на початку ХХІ ст. дозволяє стверджувати, що їх корегування у бік людинознавчої концепції та орієнтування на світові навчальні стандарти вже відбулося. Слід також зазначити, що гуманістична спрямованість історичної освіти обумовлена людинознавчою концепцією історичних досліджень. Провідною тенденцією сучасної світової історичної науки також є «антропологізація», тобто перетворення її з історії соціально-економічних та політичних систем в історію людини. Даний процес на відміну від традиційної історії орієнтований на вивчення уявлень звичайної людини про життя. Тому він характеризується дослідниками як гуманістичне, прогресивне, перспективне явище, яке «повертає історичну науку від традиційних контактів з економічними науками та політологією до пошуків нових зв'язків з філософією, психологією, теологією, культурологією, а також з природознавством [1, с.9-10]».

Аналіз останніх публікацій свідчить про те, що сучасні українські дослідники ототожнюють історичну антропологію з таким поняттям як «історія повсякденності», передусім, тому, що дана галузь історичної науки об'єднала новітні напрями історичних досліджень, а саме, мікроісторію, локальну історію, історію «знизу», історію ментальностей, нову культурну історію, міську історію, історію сім'ї, гендерну історію та ін. Спільним для них є вивчення, окрім іншого, життєвого досвіду звичайної людини в історичному просторі.

В сучасних умовах розвитку історичної науки та освіти тема історії повсякденності залишається дуже популярною. У вітчизняній історичній науці з'явилися загальні теоретико-методологічні, оглядово-історіографічні та джерелознавчі праці [5; 8-13]. Набувши визнання, історія повсякденності знайшла своїх прибічників серед академічної,

професорсько-викладацької, учительської громадськості, а також серед краєзнавців. Вважається, що саме краєзнавчі дослідження відкривають широкі можливості для вивчення буденного життя звичайних пересічних людей, які в сумі і є творцями історії. Водночас, дослідження буденної історії в краєзнавчих студіях дають змогу виявити сприйняття сучасною людиною уявлень про події сучасного чи минулого, проаналізувати цей «світ уявлень», дати відповіді на запитання, не задані під час інтерв'ю, не занотовані у питальниках чи анкетах [6, с.70].

За останнє десятиліття значно розширилося тематика, а у відповідності до неї і джерельна база історико-краєзнавчих досліджень. Поруч з використанням архівних відомостей, краєзнавці стали звертатись до неофіційних документів. Уперше були активно залучені дослідниками листи, щоденники, записки, нотатки звичайних людей. Краєзнавці започаткували практику записів «усної історії» [2]. «Вони, – за висловом О.Коляструк, – «населили» історію конкретними людьми з їх неповторними, унікальними життєписами, втім типовими для народу долями [5, с.24]».

Одним з ключових напрямків учнівських досліджень та навчальних занять у шкільній історичній освіті все частіше стає вивчення конкретних людських долей, в першу чергу близьких людей - членів сім'ї, земляків та ін. Саме тому шкільне історичне краєзнавство, збагачене сьогодні матеріалами з історії повсякденності на регіональному рівні, також можна вважати ефективним способом вирішення навчально-виховних завдань щодо реалізації принципу антропологізації у змісті історичної освіти. Отже, **метою статті** є з'ясування методологічних аспектів використання історії повсякденності в учнівських історико-краєзнавчих дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Історія повсякденності як окремий напрям історичних досліджень сформувалась у західноєвропейській історіографії у 60- 70 рр. ХХ ст. Передумовою до його утвердження стала діяльність представників французької історіографічної школи «Анналів» М.Блока, Л.Февра, Ж. Ле Гоффа та ін. Сам термін «повсякденність», як окрема дефініція, у науковий обіг був уведений Ф.Броделем у праці «Матеріальна цивілізація і капіталізм». Представники даного напрямку відстоювали людинознавчу концепцію історії, у якій основне місце відводилося пересічній людині. Поступово, до початку 90-х років ХХ ст. історія повсякденності стає значимою ділянкою досліджень у німецькій, італійській, американській історіографії. У 1993 р. німецькими дослідниками було започатковане спеціалізоване періодичне видання під назвою «Історична антропологія. Суспільство. Культура. Повсякденність», що ставило мету вивчення історії крізь призму життя простих людей [5, с.43].

У вітчизняній історіографії системну мотивацію постановки проблеми історії повсякденності вперше здійснив О.Удод [11-13]. На підставі аналізу існуючих в сучасній гуманітаристиці категоріальних визначень повсякденності він дійшов висновку, що ні українська, ні західна історіографії на початок ХХІ ст. не завершила інституалізацію цього напрямку в методології історії. Дослідниця О.Коляструк звертає увагу на те, що в історичних дослідженнях не існує чіткого визначення, що таке повсякденність [8, с.48]. Т.Нагайко вважає, що сутність терміна «повсякденність» та його використання в історичній науці слід визначати через міждисциплінарну площину пізнання [5, с.44]. Соціологи, етнографи, культурологи та філософи вже виробили своє розуміння повсякденності. Аналізуючи поняття «повсякденності» через призму історичної науки, М.Бойченко надав наступне визначення: «Повсякденність – царина дійсності, соціокультурна реальність, в якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини [3, с.176]». Тим не менш, можна відзначити, що в результаті проведених досліджень більшість вітчизняних істориків під «історією повсякденності» розуміють «напрямок антропологічно орієнтованої історичної науки, що вивчає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури)

спілкування людей як суми мільярдів доль людей протягом усього історичного розвитку. Ці долі мають загальні риси, які можна класифікувати за різним рівнем: національним, регіональним, індивідуальним тощо [4, с.105]».

Доволі серйозною проблемою, яка гальмує процес упровадження історії повсякденності у вітчизняні гуманітарні науки є певна невизначеність об'єкта та розмитість предмета дослідження, відсутність чітких власних меж та методологічних принципів. Немає також чіткості щодо окреслення кола проблем, які слід схарактеризувати, аби повною мірою охопити та проаналізувати повсякденне життя людей у різні історичні епохи [5, с.40]. Стосовно питання об'єкта дослідження історії повсякденності О.Удод зазначає, що ним є сама людина в її взаєминах зі світом природи та соціуму, що її оточує. Оскільки різні сторони соціального буття досліджуються різними соціальними і гуманітарними науками, історія використовує їх доробок і методи дослідження, а тому виступає інтегральною, комплексною наукою, яка охоплює усю сукупність суспільних взаємин людей: політичних, громадських, економічних, етнічних, сімейних, правових, культурних тощо [11, с.6]. Дослідниця О.Коляструк, погоджуючись з таким визначенням, додає, що і традиційний історик, і історик повсякденності мають об'єктом свого наукового дослідження людську історію. Але, якщо для першого ключем прочитання є велика подієва історія (військова, політична, державна, династична, дипломатична, класова), то історика повсякденності цікавить все: і історія побуту, і подієва історія (вплив тих чи інших подій на повсякденний побут людей), і історія казусів, і історія ментальностей і ментальних стереотипів, тобто історична психологія, а разом з нею – історія особистих переживань людини [9, с.21].

Визначаючи предмет історії повсякденності, представники різних наукових дисциплін, шкіл і напрямів суттєво розходяться. Етнологи вивчають побут як традиційні форми особистого та колективного існування, усталені, ритмічні, повторювані, «стереотипізовані» форми поведінки. У соціологічних працях вживаються як його синоніми описові характеристики на кшталт «звичайне щоденне існування», «спосіб життя» та інші [5, с.15]. Вітчизняні історики вважають, що постійні зв'язки повсякденного життя з іншими сферами унеможливають окреслення чітких меж предмета дослідження. Тому О.Удод радить не прагнути до певних рамок у галузі дослідження повсякденності. Учений визначає її предмет, перш за все, як «процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя [11, с.8]». Російська дослідниця Н.Пушкарьова вважає, що предметом даної нової галузі історичного знання є дослідження сфери людської буденності в багато чисельних історико-культурних, політико-подієвих, етнічних і конфесійних контекстах. У центрі уваги історії повсякденності, на її думку, має бути комплексне дослідження не просто побуту, а життєвих проблем та їхнє осмислення тими, хто жив до нас [10].

Отже, повсякденна історія сучасними дослідниками прочитується у двох площинах, які О.Коляструк умовно називає: "технологією життя" або "рівнем життя" (інструментарій і способи забезпечення сфери повсякденних потреб: що їсти й одягти, де жити, чим пересуватись, чим послуговуватись у праці, навчанні і дозвіллі, як дбати про здоров'я тощо); "аксіологією життя" або "стилем життя" (сенсово-смісловне наповнення, система життєвих орієнтирів: як і заради чого жити – цінності, мораль, звички, пріоритети, смаки) [9, с.17].

Таким чином, методологія історії повсякденності підпорядкована головному завданню цього напрямку дослідження – вивчити все те, що оточує людину (життєвий світ) та як людина соціалізується в цьому світі і впливає на нього, вносячи певні зміни не лише в матеріальний рівень буття, а й у систему зв'язків та стосунків з іншими людьми [5, с.40].

Історик повсякденності на своєму дослідницькому шляху проходить звичні етапи (окреслення об'єкта вивчення, постановка мети, збір документів, їх аналіз, історичний

синтез-опис), спирається на загальні історичні методи, послуговується науковими принципами, вдається до загальноживаних методик і прийомів наукової праці [9, с.20]. Досліднику слід пам'ятати, що історія повсякденності є досить багатоплановою, тому, щоб подібні праці не були «збірною солянкою» чи набором фактографії, важливо дотримуватися класичних принципів об'єктивності, комплексності та історизму, що дасть можливість досягти максимальної достовірності наукових результатів та вірогідності, обґрунтованості висновків [5, с. 22]. Отже, як зазначає Т.Заболотня, відтворення реалій повсякденного життя в будь-яку історичну епоху вимагає від історика копійкою дослідницької праці. Воно можливе за кількох необхідних умов: чіткого розуміння самого предмета відтворення, знання і володіння процесом оперування різноманітними нарративними джерелами; спеціальними методами і прийомами історичного пошуку, уміння узагальнити фактографічний матеріал, інтерпретувати його та отримати певні висновки й результати дослідження. Також вибір методологічних підходів і методів суміжних дисциплін, що застосовуються в історичному дослідженні, повинен відповідати вимогам сучасної інтелектуальної ситуації і новітньої парадигми знання, що складається на початку XXI ст.; концепції, висновки і методи не повинні у своїй теоретичній основі суперечити один одному; а мають розглядати об'єкт дослідження всебічно, створюючи його «голографічне» бачення [5, с.40].

Таким чином, дослідження з історії повсякденності відрізняється від загальноісторичних певною специфікою, а саме:

1. Центром уваги історика повсякденності є дослідження звичного, повторюваного, побутового, такого, що уявляється «нормальним» у контексті існування певного суспільства в конкретний проміжок часу.

2. Простір досліджень з історії повсякденності охоплює різні території людського існування – від унормовано-виробничого до побутово-приватного.

3. Історія повсякденності спирається як на суто історичні методи і принципи дослідження, так і на міждисциплінарні запозичення. Це виправдано загально науковим зацікавленням дослідників феноменом повсякдення, про що свідчать численні публікації і напрацювання спеціалістів різних суспільно-гуманітарних галузей: філософів, культурологів, соціологів, мистецтвознавців, літературознавців, мовознавців, журналістів тощо.

4. При вивченні повсякденності необхідне безумовне поєднання методів мікро- і макро- рівнів історичного дослідження, оскільки суспільне життя і побутове повсякдення утворюють дві неподільні сторони єдиного цілого. З одного боку громадське життя пов'язане з побутом, тому що втілене в людях, і лише у діяльності людей реалізуються корінні його процеси – виробництво, соціальні стосунки, культура. З іншого, люди беруть участь у житті суспільства, керуючись, передусім, прагненням захистити і покращити світ буття свого та своїх близьких.

Оскільки до числа засадних, базових атрибутів повсякденності відносять час і простір, які пов'язують її з «великою» історією (політичною, економічною, соціальною), тим самим утворюється діалектичний зв'язок між мікро- і макроісторією.

5. Дослідники стверджують, що історик потрібно бачити світ очима людей тієї епохи, яку він вивчає. Для цього йому необхідно знати якомога краще культуру того часу, духовне життя людей, традиції, мову тощо. Тому процес вивчення історії повсякденності має супроводжуватися реконструкцією щоденного життя. 6. Повсякденність багатолика, вона має бути спостережена з різних позицій і не може бути висловлена лише одним способом. Історик повсякденності має вивчати різні документи, чітко визначивши позицію відтворення повсякденної історії. На історію повсякденності можна дивитися як «згори», так і «знизу». В першому випадку пріоритет мають документи офіційного походження, а в другому – приватні, неофіційні, хоча і в одному, і в іншому разі радше слід їх комбінувати [8].

Однією з малодосліджених питань даної наукової галузі є тематика історії повсякденності. Дослідниками накопичений значний фактографічний матеріал з історії повсякдення, що відбилось у низці спеціальних наукових публікацій. Чи не найбільший відсоток складають праці про радянське повсякдення, у загальній проблематиці яких можна визначити такі тематичні пріоритети, як матеріально-побутове забезпечення, житлово-комунальна сфера, відпочинок і дозвілля, сімейно-шлюбні аспекти, гендерні, проблеми соціалізації. У цьому сенсі зазначаємо, що широкі можливості для дослідження буденного життя звичайних пересічних радянських людей ХХ століття відкривають краєзнавчі дослідження. Саме вони дають змогу «виявити сприйняття сучасною людиною уявлень про події сучасного чи минулого, проаналізувати цей «світ уявлень», дати відповіді на запитання, не задані під час інтерв'ю, не занотовані у питальниках чи анкетах [6, с.70]». Російськими істориками на сьогодні актуалізовано такі контексти вивчення повсякденності радянської спільноти: радянська соціальна політика та стратегії виживання населення; повсякдення радянської людини військового часу; жіноча повсякденність в добу соціальних катаклізмів; етнокультурні та регіональні особливості практик повсякденності; норма і девіація у просторі радянського повсякдення; практики візуалізації радянського повсякдення (плакат, кінематограф тощо) [5, с.37].

Серед популярних тем з історії радянської повсякденності у сучасній українській історіографії О. Удод називає перш за все історії повсякденного життя в переломних, кризових і трагічних сторінках вітчизняної історії: часів національно - визвольних змагань, революцій, воєн, модернізації економіки і реформування різних систем державного і суспільного устрою країни. Найбільший відсоток становлять праці про радянське повсякдення, становлення і закріплення тоталітарного режиму в УСРР/ УРСР. До актуалізованих дослідниками періодів, як зазначає дослідник, відноситься післявоєнна доба з її непростим повсякденням і побутом, також різнобічно охарактеризовано загальну проблематику повсякденного життя українського суспільства в другій половині ХХ ст. В Україні дедалі більшої популярності набуває гендерна історія та жіноча повсякденність крізь призму соціалізації, традиційного укладу родинного життя. Найбільш розробленими є різні аспекти міського повсякдення [13, с.7-8].

Дослідження історії повсякденності радянського суспільства мусять спиратися на відповідний корпус історичних джерел, які науковцями розподілені на такі групи: 1) офіційні історичні документи; 2) джерела особового походження (епістолярії, мемуари, біографії, щоденники тощо); 3) періодична преса; 4) художня література та історична публіцистика; 5) візуальна документалістика (кінострічки, світлини, листівки, афіші, плакати та інші поліграфічні носії); 6) усні свідчення (інтерв'ю, опитування, чутки, анекдоти, бувальщини) [9, с.51]. Крім того, оскільки осягнення історії повсякденності в усій повноті передбачає залучення міждисциплінарних підходів і запозичень, то й джерельна база має включати не тільки суто історичні документи, а й свідчення з етнографії, соціальної психології, культурології тощо. Отже, історик повсякденності має вивчати різні документи задля правильного розуміння поведінки та особливостей життєдіяльності суб'єктів історичного процесу, щоб максимально наблизитися до тогочасної епохи, побачити світ очима її сучасників.

Як зазначають фахівці з історії повсякденності, чи не одним з головних дослідницьких завдань є інтерпретація змісту джерела. Справа в тому, що джерела з повсякденності вочевидь мають кілька рівнів інформативності. Передусім, вони фіксують факт, подію, обрамлюють її конкретно і предметно. Але, головне, вони містять приховану інформацію, символічну. Завданням історика є віднайти, прочитати та піддати її розшифруванню. Як зазначає О.Коляструк, тлумачити такі джерела – не просто і відповідально [8, с.83], передусім, тому, що на текстових документах завжди є не тільки відбиток приватного авторства, на них позначаються закони політичного, релігійного, філософського порядку, жанрові коди, етикетні міркування епохи в цілому. З огляду на те, що текст завжди кимсь створений і являє собою подію, що сталась, перекладену якоюсь

мовою, історія повсякденності передбачає при джерелознавчому аналізі не відсторонений підхід, а авторську співучасть, коли дослідник здатний занурюватися в документ, щиро і зацікавлено переживати його відомості, співчувати його автору, разом з ним гніватися, радіти, обурюватися, ніяковіти, сумувати, сміятися. Це необхідно, оскільки відтворення повсякденної історії тримається не тільки на розумінні, а й відчуженні реалій минулого.

Дослідження останніх років з історії повсякденності, що відбуваються у напрямку історичного краєзнавства показують активне залучення джерел місцевого походження. Теми для краєзнавчих досліджень учні та їх вчителі можуть віднайти у родинних, шкільних чи регіональних архівах, підшивках старих газет чи усних спогадах батьків, книжках, проспектах, брошурах з історії регіону [6, с.67]. Підказкою може стати назва вулиці, меморіальна дошка, архітектурна пам'ятка чи просто стара будівля, занедбане або процвітаюче підприємство, альбоми чи дошки з фотографіями краян. Цікавими матеріалами наповнені місцеві краєзнавчі музеї. Дослідник історії буднів ХХ ст. може також розширити свою тематику завдяки свідченням ще живих інформаторів, тобто використати метод збору і запису інтерв'ю. Тільки слід пам'ятати, джерела повсякденності почасти не підвладні чіткій системності, і будь-яке джерело лише відповідає на ті питання, які йому поставив дослідник. На думку О.Удода завдання дослідника полягає у тому, щоб зібрати максимальну кількість даних на основі вивчення широкого кола джерел, щоб у комплексі при порівняльному аналізі, якщо не відкрити істинні факти, то хоча б максимально наблизитися до істини [11, с.10]. Саме такий підхід дає можливість одержати відповіді на питання: хто ми, чії діти, яких батьків.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, важливою умовою учнівських історико-краєзнавчих досліджень, серед яких більшість присвячується радянському повсякденню, має бути дотримання принципу антропологізації минулого, в зв'язку з чим пошукова діяльність має бути спрямована на людський зміст історії. Такий підхід надає можливості школярам долучитися до соціального досвіду людства і сформуванню уявлення про розвиток радянського суспільства в соціальній, економічній, політичній, культурній, духовній та інших сферах людського буття на мікро- та макрорівнях історичних досліджень.

У пізнанні історичної реальності в умовах сучасної історичної освіти учням допомагає історія повсякденності. Науковці вважають, що відтворити повсякденне життя в усіх його проявах допоможе досліднику тільки вміле застосування належного методологічного інструментарію та порівняння фактів, виявлених за допомогою ретельного вивчення як письмових, так і усних джерел. Тому можна стверджувати, що на сьогодні історія повсякденності викликає не аби яку зацікавленість та спонукає до нових джерелознавчих досліджень як наукову спільноту, так і учнівську молодь.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисова О.В. Соціально-історична антропология: [Електронний навчальний посібник] / О.В.Борисова. – Луганськ, 2009. – 270 с.
2. Вебер Д. Рассказанная «Память народа» или что такое метод устной истории / Давид Вебер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pametnaroda.cz/page/index/title/oral-history-method?locale=ru_RU. – Назва з екрану.
3. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: [Навч. посіб.] / В.М.Литвин, В.І.Гусєв, А.Г.Слюсаренко та ін.. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.
4. Історіографічний словник: [Навч. посіб. для студентів історичного факультетів університетів] / С.І.Посохов, С.М.Куделко, Ю.Я.Зайцева та ін.; за ред. С.І.Посохова. – Харків: Східнорегіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 320 с.
5. «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: О.М.Лукашевич, Т.Ю.Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 246 с.
6. Історичне краєзнавство. Напрями та методи історико-краєзнавчих досліджень: [курс лекцій] / В.Є.Голубко, А.В.Середяк, Р.Я.Генега та ін. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 304 с.
7. Концепція та програми викладання історії України в школі (проекти): Матеріали IV та V Робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядкування та редакція Н.Яковенко, Л.Ведмідь. – К.: ВД «Стилос», 2009. – 126 с.
8. Коляструк О.А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О.А.Коляструк. – Харків: «Курсор», 2008. – 122 с.

9. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): [Колективна монографія] / Відп. ред. С.В.Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. – [Кн.1], ч.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 445 с.
10. Пушкарьова Н. «История повседневности» как направление исторических исследований [Електроний ресурс] / Н.Пушкарьова. - Режим доступа: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=50280>. – Назва з екрана.
11. Удод О.А. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) / О.А. Удод // Доба. – 2002. – №3. – С.2-10.
12. Удод О.А. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства / О.А.Удод // Історія в школах України. – 2005. – №4. – С.40-45.
13. Удод О.А. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії / О.А.Удод // Краєзнавство. – 2010. – №3. – С.6-9.
14. Федчиняк А.О. Вивчення історії повсякденності в шкільному курсі Нової історії. 8-9 класи / Заг. ред. К.О.Баханова. – Харків: «Основа», 2009. – 142 с.